

prozne prakse postilirske književnosti. Riječ je o Minervinom nakladničkom projektu *Sto godina hrvatske književnosti 1830-1930*. Slavka Ježića (Zagreb, 1934-35) u kojemu su, od pet knjiga, čak tri posvećene prozi: S. Ježić, *Prvi hrvatski pripovjedači iza preporoda 1850-1880* (1935), M. Kombol, *Hrvatski pripovjedači osamdesetih i devedesetih godina* (1935) i Lj. Maraković, *Moderni hrvatski pripovjedači* (1934). Čuvajući, uz liriku i kritiku, svoj privilegirani medijski okoliš u novinama i časopisima, s vremenom će se pojaviti i dva istoimena časopisa za novelu *Novela* (Zagreb, 1941. i 1952).

ROMAN

Baš kao što je novela svoje mjesto u književnome sustavu hrvatske književnosti našla s preporodom, tako će biti i s romanom. No, kao novela, i roman ima svoju pretpovijest, a ona također otpočinje antičkim pričama i ljubavnim romanima, koji su ispunjavali pripovjedni prostor i srednjovjekovne Europe. Štoviše, upravo će sa srednjim vijekom, od 12. stoljeća, zaživjeti pojam romana kao onoga tipa teksta koji nije bio pisan učenim latinskim jezikom (*lingua latina*), već pučkim, narodnim, tj. romanskim (*lingua romana*). Tijekom srednjega vijeka roman je jednako uključivao stihovana kao i nestihovana prozna djela, da bi se postupno njime počeli nazivati ne samo srednjovjekovni prijevodi antičkih priča o Aleksandru Velikome, Eneji, Troji i dr., nego i svi pripovjedni tekstovi viteških i pustolovnih romana fantastičnog karaktera.

S novim je vijekom počela jačati podjela na prozu fantastičnoga sadržaja od ostale proze. S 18. stoljećem zaživljava moderni pojam romana koji podrazumijeva mahom fikcionalne pripovjedne proze tekstove, iako ta granica u pogledu sadržaja nije ni jednostavna ni čvrsta. Začetnikom europske tradicije romana, odnosno njezinim rodočelnicima smatraju se Francuz François Rabelais (1484-1553) sa svojim *Gargantuom i Panta-*

gruelom (1534/1532) i Španjolac Miguel de Cervantes (1547-1616) s viteškim romanom, ujedno i njegovom parodijom *Bistri vitez Don Quijote od Manche* (I, 1605/II, 1615). Njih prate romani ostalih europskih autora, koji se različito nazivaju. Tako se u francuskoj, španjolskoj i engleskoj kulturi za roman koristi naziv *historias*, odnosno *histoire* i *history*, a potom se počeo u engleskoj i španjolskoj kulturi za roman koristiti naziv *novel*, odnosno *novela*, dok se u ruskome koriste i *roman* i *pripoviest*. S vremenom će se u nekim jezicima pojam *romance* odvojiti kao naziv za samo ljubavne romane.

Sličan put prolazio je pojam romana i u hrvatskoj književnosti. I njemu su prethodili različiti nazivi: *povi(j)est*, *pripovi(j)est* i *slika*. Tako su npr. Novakovi *Posljednji Stipančići* “povijest jedne patricijske obitelji”, Gjalskijev *U noći* “svagdašnja povijest iz hrvatskoga života”, a dok je Šenoino *Zlatarovo zlato* prvo bio roman, pa onda pripovijest, *Prosjak Luka*, *Seljačka buna* i *Čuvaj se senjske ruke* su *pripoviesti* – historičke ili iz suvremenog života. Alternativni nazivi manje su se odnosili na dužinu romana koliko na njihovu događajnost koja ih je dovodila u tijesnu vezu s historiografijom. Naziv *slika* (npr. Tkalčićeva *Severila ili slika iz proganstva kršćanah u Sisku*, Novakova *Podgorka* kao “slika iz Hrvatskoga primorja”, Gjalskijevi *Na rođenoj grudi*, *Osvit* i *Za materinsku riječ* kao također slike) sugerira mimetičku relaciju između romana i stvarnosti po uzoru na tadašnja poimanja u likovnoj umjetnosti. No, relativno se rano pojavio i naziv roman, npr. *Požeški đak* Miroslava Kraljevića, koji se prvi predstavio kao “roman”, tj. pripovjedno djelo s izmišljenom građom koje nema u usmenoj tradiciji ili u povijesti. Promjene u nazivlju izraz su promjena u samoj ideji romana, pa iako su bile karakteristične za prvo razdoblje romana kao novoga oblika u nacionalnoj tradiciji, one će se nastaviti sve do danas, npr. Šimunovićev *Tuđinac* štampan je kao pripovijest, baš kao i Krležina *Tri kavaljera frajle Melanije*, ali se redovito tumače kao romani, a Šoljanove *Izdajice*, iako sastavljene od osam “priča” od kojih su neke zapravo novele,

podnaslovljene su kao roman, dok sva tri Jergovićeva romana iz ciklusa o ljudima i autima (*Buick Rivera*, *Freelander*, *Volga*, *Volga*) nose podnaslov “novela”. Sve to upućuje na jednu izrazito dinamičnu i adaptibilnu književnu vrstu koja ne podnosi mirovanje, što roman – bez obzira na njegovu kvantitetu – čini i danas vrlo popularnim.

Na popularnost romana u europskoj kulturnoj tradiciji u prvome je redu utjecala pojava tiska i građanske publike koja će sve izravnije utjecati na oblik i karakter štiva koje konzumira. No, iako je 17. st. utrlo put romanu, trijumf će doživjeti u sljedećem, u stoljeću društvenosti. Štoviše, bez obzira na veliku produkciju, u 17. st. on nije uživao naročit ugled, između ostaloga i zato što je npr. francuska i engleska publika bila sita beskonačnih romana u više svezaka, pa je pojava zbirke od šest novela pod naslovom *Francuske novele* Jeana Regnaudla de Segraisia s predgovorom u kojemu raspravlja uopće o prozi naišla na odobravanje publike. Mnoga djela koja su se nazivala novelama ili pripovijestima mogla bi se po današnjim mjerilima smatrati romanima. Smatrajući roman sinonimom za nevjerojatnu priču, romanopisci klasicizma zazirali su i od samoga naziva roman. Tako Madame de La Fayette, francuska autorica popularnog romana *Princeza od Clèvesa* (1678), radije govori o svome djelu kao o memoarima, zapisima s dvora, nego kao o romanu. Bilo je gotovo nezamislivo da bi životna priča jedne sobarice, ma koliko nevjerojatna, mogla biti zanimljivija od svakodnevice jedne markize. No, nakon dvorjana i njihova dvorskog života sada je došlo vrijeme da se građanska klasa ne opisuje samo zato da bi bila smiješna, nego da bi bila zanimljiva. Sve brojnija čitateljska publika, koju čine građani – čak i njihove kuharice i sobarice koje su krišom čitale pučku knjigu nerijetko naglas uvečer okupljenim slušačima – rado će se identificirati s glavnim, sebi sličnim junacima. Sve je dostojno promatranja, opisivanja, sve može postati romanesknom pričom, postaje nepisano pravilo. Roman je najavio svoj puni žanrovski potencijal i on će ga u sljedećim stoljećima snažno demonstrirati

potisnuvši dotadašnju epiku u drugi plan. Kao izraz modernog čovjeka roman će pokazivati izrazitu prilagodljivost ukusu i modama, sposobnost da posreduje različite svjetonazore i političke stavove kao i moć da sve to mijenja i oblikuje u isto vrijeme mijenjajući i samoga sebe.

Povijest hrvatskog romana relativno je novijeg datuma i dovodi se u vezu s pojavom i usponom građanskoga staleža te nove medijske kulture, a s njome i nove publike, koju od preporoda stvaraju novine i časopisi. No, preteče romana i u hrvatskome kulturnom prostoru moguće je pratiti još od srednjeg vijeka i glagoljaških prijevoda viteško-pustolovnih romana *Rumanac trojski*, *Aleksandrida*, *Barlaam* i *Jozafat* i dr. U renesansi, koja još čuva naklonost prema stihu i lirici, dok je proza uglavnom historiografskoga i znanstvenog karaktera, pojavio se i “prvi izvorni hrvatski roman” (M. Kombol). Bile su to *Planine* Petra Zoranića, napisane u Ninu 1536. – tek nekoliko godina nakon što su objavljeni Rabelaisovi romani, potom su tiskane u Veneciji 1569., dakle, 36 godina prije *Don Quijotea*! No, riječ je o tipu pastirskoga (pastoralnog) romana koji je napisan po uzoru na *Arkadiju* (*Arcadia*, 1501/1504) talijanskoga pisca Jacopa Sannazara. Po svojoj strukturi *Planine* su također, kao i Sannazarov roman, mješavina proze i stiha s alegorijskim i mimetičkim sadržajem te građom uglavnom iz mitologije, legendi i lektire, a nastao je kao produkt različitih dotadašnjih književnih konvencija te izražava čovjeka i njegov svijet na prijelazu iz srednjega u rani novi vijek.

Iako su *Planine* gotovo neposredno nakon pojave tiska najavile jedan dotad nov i izrazito moćan žanr u čijemu će razvoju i širenju tiskani mediji odigrati prevažnu ulogu, do pojave sljedećeg romana na hrvatskom jeziku prošlo je gotovo tristo godina, time i prilika da roman zaživi i unutar modela starije hrvatske književnosti. Bez obzira na činjenicu da je u tome dugom razdoblju i u talijanskoj kulturi, na koju se hrvatska kultura naslanjala, roman relativno slabo zastupljen, jedan od važnijih razloga svakako je bila kulturna izolacija hrvatskih krajeva zbog Osmanlija i

njihova prodora duboku u unutrašnjost Europe. Potreba za pripovijedanjem u međuvremenu se namirivala narodnom pričom i stihovanom prozom (epikom), pa će se tek u 18. st. početi javljati prijevodi i adaptacije prvo stranih romana, a onda tijekom 19. stoljeća i prvi domaći izvorni romani.

Tako je u Beču 1771. Adam Tadija Blagojević objavio prijevod Coyerova romana *Khinki, nikoji kokinkinezijanski događaji drugim zemljama hasnoviti*, Anton Vranić 1796. *Mlajšega Robinsona iliti jednu kruto povoljnu i hasnovitu pripovest za detcu* prema poznatoj Campeovoj njemačkoj preradbi Defoeova romana *Život i čudnovate pustolovine Robinsona Crusoea, iz Yorka, pomorca* (1719), dok je Jakob Lovrenčić prema njemačkim predlošcima objavio pučku pikaresku *Petrica Kerempuh iliti čini i življenje čoveka prokšenoga* (1834) u kojoj je spojio popularni njemački lik Tilla Eulenspiegela i *Matijaša Grabancijaša dijaka Tituša Brezovačkoga* stvorivši tako prototip junaka *potepuha* sa značajkama hrvatskoga kajkavskog duha i humora.

Dotad, međutim, u talijanskoj književnosti bilo je aktivno i nekoliko Hrvata romanopisaca: Hvaranin Ivan Franjo Biundović (1573-1645), Sinjanin Ivan Lovrić (1754-77) i Trogiranin Marko Kažotić (1804-42).

Biundović je autor baroknih herojsko-galantnih u Veneciji tiskanih romana *L' Eromena* (1624), *La Donzella desterrada (Prognana djevojka)*, 1627) i *Il Coralbo* (1632), a Lovrić pripovijesti *Život Stanislava Sočivice*, koju je napisao kao kritiku Fortisova putopisa *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll' aggiunta della vita di Sočivizca* (Venecija, 1776), koja je na topljena snažnim hrvatskim rodoljubljem te je kao umetnuta priča o "životu jednog drumskog razbojnika" bliska poetici pikarskog romana.

"Dalmatinski Walter Scott" Marko Kažotić autor je triju povijesnih romana *Milienco e Dobrilla, romanco storico dalmata del XVII secolo* (Zadar, 1833), *Il bano Horvath, storia del XIV*

secolo (I-II, Venecija, 1838) i *Il berretto rosso, ossia scene della vita morlacca* (Venecija, 1843) od kojih mu se ističe naročito prvi, *Miljenko i Dobrila*, čiju okosnicu čini priča preuzeta iz lokalne predaje, dok mu je stilizacija nalik na A. Manzoniya. Bila je to i jedna od najčitanijih knjiga u Dalmaciji, a svoga je autora proslavila i u drugim hrvatskim krajevima. Upravo ovaj roman počeli su prevoditi na hrvatski preporoditelji, braća Ivan i Antun Mažuranić, pa na taj postupak valja gledati kao i na raniji Šporerov prijevod jedne francuske novele, tj. kao na znak kako je domaća publika stasala i za roman.

I uistinu samo nekoliko godina poslije počeli su se nizati i romani na hrvatskome.

Prvenstvo se obično pripisuje Križevčaninu Antunu Nemčiću i njegovu romanu *Udes ljudski*, čiji je početak objavljen u časopisu Neven 1854. Bilo je to samo dvije godine nakon što se u istome časopisu bila pojavila i rasprava Ivana Macuna *Kratko krasoslovlje* u kojoj se prvi put govori o novim pripovjednim oblicima – “romanu, pričici, novelli”. A kako se radilo o romanu koji je zbog autorove iznenadne smrti ostao nedovršen, ovo se prvenstvo u pravilu prenosi na Požežanina Miroslava Kraljevića i njegov roman *Požeški đak* (1863). Napisan još 1851. ne samo da je bio dovršen, nego ga je sam autor podnaslovom bio proglasio “prvim naškim izvornim romanom”. Pitanje prvenstva dodatno usložnjava atribut “oca hrvatskoga romana” koji će se pripisivati trećemu autoru, Augustu Šenoi, i njegovu *Zlatarovu zlatu*. Ovaj put pod tim se podrazumijevaju umjetnički dometi i razina na koju je Šenoa uzdigao dotadašnju skromnu tradiciju hrvatskoga romana, a potom i popularnost koju je roman s ovim piscem bio stekao.

Međutim, došenoinska tradicija bilježi nekoliko naslova koji su utrli put nacionalnome romanu te mu nakon tri stoljeća iznova najavili spomenuti potencijal. Jedan je od njih *Štitonoša, pripovjeka iz XVI. vjeka* (1844), povijesni roman o zbivanjima u Mađarskoj 16. st. Ljudevita Vukotinića, autora već spomenute prve novele *Ivan Vojković* u Danici 1835. On je svoje djelo na-

mijenio “mladeži domorodnoj”, pa ga se uzima i prvim hrvatskim romanom za mladež (B. Majhut). Riječ je o romanu čija radnja ocrta okolinu koje su prethodile Mohačkoj bitci (1526) s najmanje tri fabularne linije: u prvom je planu ljubavna priča između Gašpara Ratkaja, kraljeva štitonoše, i Mileve, kćeri zapovjednika obrane Jajca Ostrošića. Druga linija prati dvorske spletke za zadobivanje naklonosti mladog 20-godišnjega kralja Ludovika II., a treća prikazuje povijesne događaje: bitku za Jajce (1525) i samu Mohačku bitku. U želji da rekonstruira povijesnu istinu, autor u bilješkama navodi izvore, najčešće na latinskom ili njemačkome, čime je anticipirao postupke koji će obilježiti buduću tradiciju onoga tipa domaćega romana u kojemu će povijest postati pokretačem romaneskne fikcije.

Sličnoga su karaktera i *Ljutovid, župan posavskih Hervatah*, “površnička pripovest iz IX. veka” (1861) Janka Šviglina te, mnogo uspješnija, *Severila ili slika iz progonstva kršćanah u Sisku*, “historična pripovijest iz četvrtoga stoljeća” (1866) Ivana Tkalčića Krstitelja. *Severila* je djelo u kojemu njegov autor na temelju različitih antičkih izvora i vlastitih nalaza na terenu priča kratku povijest ovoga antičkog grada stavljajući u središte priču o kršćanskoj junakinji Severili. Ovaj simplificirani povijesni roman s tezom pisan je po uzoru na *Fabiola* (1854), roman engleskoga kardinala Nicholasa Patricka Wisemana.

Kraljevićev je *Požeški đak ili Ljubimo milu svoju narodnost i grlimo sladki svoj narodni jezik* ljubavni roman koji je zbog cenzure objavljen tek 1863. Riječ je o trivijalnoj crno-bijeloj poučno-moralizatorskoj priči o ljubavi dvoje mladih koja je prožeta nacionalnim i socijalnim elementima, pa se zbog svoje društvene pozadine približila realističkoj koncepciji.

Dotad već ugledna novelistica i pjesnikinja Dragojla Jarnević na stranicama političkog tjednika *Domobran* objavila je 1864. *Dva pira*, također ljubavni roman prožet melodramatskim elementima i domoljubljem, ali s razrađenijom fabulom i naročito ženskim, odreda pozitivnim likovima. Pa iako čini ozbiljan na-

predak u odnosu prema Kraljevićevu romanu, nikada nije objavljen kao knjiga.

Do Šenoa najznačajniji roman bio se pojavio na stranicama drugoga časopisa, Dragoljuba, 1868. godine, i to kao “roman u listovih”, tj. epistolarni roman – *Ispovijest* Blaža Lorkovića. Pod očitim utjecajem Goetheova kulturnog romana *Patnje mladoga Werthera* (1774/1787), Lorkovićev roman ima više pripovjedača, tj. više autora pisama, a time i više pripovjednih perspektiva, dok mu je glavni lik Antun Gostinski, tj. Antun Nemčić, čija mu je životna sudbina poslužila kao osnova za romanesknu priču.

Novine i časopisi odsad će biti glavni medij hrvatskoga romana, pa će tako gotovo sve svoje romane August Šenoa objavljivati u Viencu, koji je uređivao od 1874. do smrti. Šenoa je bio prvi pisac koji se romanu posvetio, romani mu čine većinu opusa, afirmirao ga je i kanonizirao, s njime i urbanu štokavštinu te bio prvi koji je upravo romanom pridobio čitateljsku publiku, očito pogodivši i ukus i interes za nacionalne teme iz prošlosti i suvremenosti. U tome smislu i opus mu se može podijeliti na povijesne romane, odnosno “pripovijesti” kako ih je Šenoa uglavnom nazivao (*Zlatarovo zlato*, 1872; *Čuvaj se senjske ruke*, 1875; *Seljačka buna*, 1877; *Diogenes*, 1878; *Kletva*, 1880-81), te na društvene, tj. romane iz suvremenoga života (*Mladi gospodin*, 1875; *Vladimir*, 1879; *Prosjak Luka*, 1879; *Branka*, 1881).

Za okosnice svojih povijesnih romana Šenoa je uzimao događaje iz hrvatske prošlosti “premećući u arhivu stare zaprašene hartije”, proučavao arhivsku građu, ali od nje i odstupao. Tako je uz svoj prvi roman *Zlatarovo zlato*, koji je 1871. počeo objavljivati u nastavcima u Viencu, pridodao napomenu:

Roman ovaj osniva se većim dielom na istini. Skoro sva lica u njemu opisana živila su. Kušao sam crtati u svem sliku davnoga hrvatskoga života. Kako su malo poznate potankosti naše povjesti, trebalo bi gdjgdje opazaka. U zabavnu listu nije ih moguće smjestiti. Ugleda li jednom ova pripovijest od sebe sviet, dodat ću i povjestne bilješke.

U knjiškome izdanju *Zlatarova zlata* 1872. uistinu je dodao te bilješke, koje pokazuju ne samo koliko se držao arhivske građe, nego i to koliko je od nje odstupao te je prilagođavao svome viđenju 16. stoljeća. Pojedine je elemente oblikovao prema načelima naracije kakvu su u europskoj romanesknoj praksi već koristili škotski romantičar Walter Scott i nastavljači mu A. Manzoni, P. Mérimée, V. Hugo, H. Sienkiewicz i dr. S druge strane istu je građu umjetnički preoblikovao idealizirajući “burnu našu davininu” i tako u duhu Ciceronove maksime o povijesti kao učiteljici života (*historia magistra vitae est*) izvlačio pouke koje je preko romana slao svojim suvremenicima.

U skladu s vlastitim poimanjem društvene, odnosno nacionalne uloge književnosti koje je očitovao već na početku karijere u eseju *Naša književnost* (1865) Šenoa je htio izborom narodu bliskih događaja, kao svome ciljanome čitateljstvu kome se u predgovorima i izravno obraćao (*Štiocu!*), potaknuti zanimanje za domaću književnost. Fikcionalizacijom tih događaja, tj. izmišljanjem uglavnom ljubavnih priča, likova i zapleta, u isto je vrijeme htio svoje štiocne zabaviti i poučiti te im potaknuti nacionalni ponos i samosvijest. Ovime je europski povijesni roman u Augustu Šenoi dobio hrvatsku inačicu koja čuva sve glavne značajke europskoga modela: jaku priču, linearnu naraciju, crno-bijelu perspektivu i podjelu likova, monumentalizaciju i fikcionalizaciju povijesti.

Na sličan je način Šenoa postupao i pri tretiranju tema iz suvremenoga građanskog života. U takvim romanima postupci su likova i njihove sudbine socijalno-psihološki motivirani, pozicija pripovjedača analitična i kritična prema društvenim sredinama, nerijetko s neskrivenom ambicijom da prokaže opasnosti koje Hrvatima i hrvatstvu prijete od tuđinaca, njihova jezika i kapitala.

I jedni i drugi Šenoini romani, povijesni i socijalni, mješavina su poetičkih načela romantizma i realizma za koji se njihov autor deklarativno zalagao, ali je u praksi ostao dobrim dijelom vezan za romantizam. U tome smislu Šenoa je ostao tipičan pisac tran-

zicije hrvatskoga društva iz feudalizma u građansku demokraciju, produkt još uvijek aktivne i relativno snažne preporodne matrice koja će i nakon ilirizma raditi na proizvodnji i standardizaciji nacionalnoga identiteta. Šenoa je bio svjestan odgovornosti i uloge pisca u tim nacionalnim pitanjima, pa je i svojim romanima upućivao na realne društvene, gospodarske, etičke i moralne probleme, na klasne odnose i ideje svoga doba istodobno pretvorivši roman kao mladu vrstu u važan i društveno angažiran medij.

Neposredno pod Šeninim utjecajem pisali su i drugi roman-sijeri ovoga doba. Jedan od njih bio je Ferdo Becić (1844-1916), za života nazivan našim Victorom Hugoom, autor *Kletve nevjere*, jednoga od najpopularnijih romana osamdesetih godina koji je objavljen 1876. u feljtonu dnevnih novina *Obzor*. Riječ je o tipu ljubavnoga romantičkoga romana kakve će poslije pisati i popularizirati Marija Jurić Zagorka.

Zagorka će svoga prethodnika imati i u Josipu Eugenu Tomiću (1843-1906), sljedbeniku Šeninih povijesnih romana, ali bez Šeninom dometa (*Zmaj od Bosne*, 1879, *Kapitanova kći*, 1884, *Eminagina ljuba*, 1888, *Udovica*, 1891, *Za kralja – za dom*, 1894). Najuspješniji mu je društveni roman *Melita* (1899) u čijemu je središtu lik moralno posrnule žene, hrvatske gospođe Bovary. U njemu se prepliću romantički i naturalistički elementi (lik fatalne žene, naturalistička motivacija, realističko detaljiziranje i romantičarski zaplet) te predstavlja pomak u modernizaciji hrvatskoga romana.

Šeininsku tradiciju podržava još nekoliko romanopisaca – Mato Vodopić (1816-93) sa svojim nedovršenim romanom *Marija Konavoka* (1863), kratkim romanom *Tužna Jele* (Dubrovnik, 1868) te *Na dohorskiem razvalinam* (Slovinac, 1881), romanom koji ima “poskupac”, tj. naknadni epilog kao drugi, poželjan završetak, čime se autor poigrao fabulom te pokazao smisao za artistsku dimenziju romana.

Atribut prvoga pripovjedača u Dalmaciji na narodnome jeziku (A. Petravić) uživao je Dragutin Ante Bakotić (1831-87), autor posmrtnoga folklornog romana *Raja* (1891).

Folklornoga je karaktera i “roman iz bosanske prošlosti” *Zulejka* (1890) Đure Stjepana Deželića (1837-1907), no uspjeliji mu je roman iz suvremena života *Burzanci* (1885) koji tretira svijet modernoga kapitala.

U Viencu su tiskani i gotovo svi značajniji romani naših realista što govori o recepciji jednoga još uvijek novoga medija i njegovoj ulozi u stvaranju publike i određenih čitateljskih navika u kojima je roman zauzimao visoko mjesto u kulturi mladoga građanstva. Upravo s realizmom proza, dakle i roman, dostiže vrhunac što se najbolje vidjelo po broju naslova. Naime, u svega desetak godina kojima se najčešće omeđuje jezgra našega realizma (1881-91) objavljeno je šezdesetak romana, pa se ovo desetljeće u historiografiji s razlogom naziva “zlatnim dobom hrvatskog romana”. Dakako, svi su oni izišli mahom u nastavcima po tadašnjoj periodici. Iako će i dalje Šenoini povijesni romani biti popularni i kroz brojne njegove sljedbenike, kraj stoljeća u znaku je sve većeg zanimanja za suvremene društvene teme poput nestajanja feudalizma, socijalnog raslojavanja, odnosa sela i grada, pa se roman počinje baviti njihovom analizom, pokušava im dokučiti razloge i posljedice – baš kako su to radili romani razvijena europskog realizma.

Važan utjecaj u tome imala je i pravaška ideologija i njezin ideolog Ante Starčević, koji se zalagao za kritičku i satiričku literaturu (*Pisma Magjarolacah*, 1879), pa su barem u početku svi naši realisti bili gorljivi pravaši. Najgorljiviji je bio Ante Kovačić (1854-89) sa svojom “stekliškom” kritikom kojom se prvo okomio na Mažuranićevo kultno preporodno djelo parodirajući ga u travestiji *Smrt babe Čengićkinje* (1880), potom i na sve ilirce romanom bez ijednoga pozitivnog lika *Fiškal* (1882), a onda još jednim satiričkim romanom *Među žabari* (Balkan, 1886) na meti kojega je bilo hrvatsko malograđansko “žabarsko” društvo, pa je objavljivanje ovoga romana bilo obustavljeno.

Iako je Kovačićeva pravaška oštrica s vremenom pala u drugi plan, neće sasvim nestati ni u njegovu posljednjem romanu – *U*

registraturi, koji je 1888. izlazio također na stranicama Vienca. Riječ je o široko zahvaćenom romanesknoj slici hrvatskoga društva u trenutku njegove modernizacije, stvaranja građanstva i inteligencije te implicitne kritike njegove pozadine. Na drugoj razini on je mješavina fantastike, legende i bajke s demonskim likom hajdučice Laure koja utjelovljuje destruktivne sile, inkarnacija je zla i usuda, ali i simbol potisnutih trauma, kompleksa i moralnih dvojbi jednog vremena. Sve to roman udaljava od realističke matrice te ga pretvara kroz motive hajdučije, osvete i ubojstava u trivijalnu prozu. Takva mu je i kompozicija, dijelom i kao posljedica objavljivanja u podlistku Vienca. U svakome pogledu *Registratura* je ambivalentan roman, mješavina realizma i fantastike, naturalizma i romantike i roman koji zbog interesa manje za temu i priču, a više za diskurs prekida dotadašnju šenoinsku tradiciju postajući tako inauguratorom našega pripovjednog modernizma.

Pravaš je bio i Eugen Kumičić (1850-1904), autor društvenih romana iz kruga istarskih (*Jelkin bosiljak*, 1881, *Primorci*, 1882, *Začudeni svatovi*, 1883, *Sirota*, 1885, *Teodora*, 1889) i zagrebačkih tema (*Gospođa Sabina*, 1883, *Otrovana srca*, 1890, *Pobijeljeni grobovi*, 1896) te dvaju povijesnih romana (*Urota zrinsko-frankopanska*, 1892-93. i *Kraljica Lepa ili Pro past kraljeva hrvatske krvi*, 1902). Svi su u znaku dosljedne primjene postupaka i obrazaca trivijalne proze te konvencija romana-feljtona, i zato prvenstveno nastali na poetici romantizma, iako se – kao nekoć Šenoa za realizam – i Kumičić deklarativno zalagao za naturalizam, koji će se tek mjestimično očitovati, npr. u *Olgi i Lini* (1881).

I povijesni su Kumičićevi romani građeni po obrascu trivijalne proze. Romanom *Urota zrinsko-frankopanska* (Dom i svijet, 1892-93) stvorio je kult Zrinskih i Frankopana kao rezultat pravaške interpretacije hrvatske povijesti (M. Gross) u čijem su središtu likovi ljudi koji stvaraju povijest. Slabije mu je uspjela *Kraljica Lepa ili Propast kraljeva hrvatske krvi*, jer odaje dojam literarno neprerađene dokumentarne građe s epizodama iz vi-

teških, sentimentalnih i gotskih romana. Sve u svemu, ovaj gorljivi zagovornik Zole i njegova naturalizma u praksi se pokazao kao romantik, koji je “više učio od Šenoe nego od Zole” (S. Lasić), trivijalni pisac koji se služi konvencijama feljtonskog romana i još vjeruje u moć fabule.

Najistaknutiji, ujedno i najpopularniji Kumičićev roman je *Gospođa Sabina* (1883), tip balzacovskog romana. U *Sabini* se Kumičić, nakon najave Deželićevim *Burzancima*, pokazao kao prvi pisac koji je uočio razorno djelovanje novca na društvo. Kronika sutona građanskog morala i rušenja idilične šenoinske slike patrijarhalnoga života, spoj socijalnoga i trivijalnog romana, najbolja su ilustracija raskoraka Kumičićeve teorije i prakse.

I treći je predstavnik našeg realizma započeo kao pravaš, ali je otada u svojem relativno dugome životu promijenio mnoge stranačke boje. Politički vitalizam išao je ukorak s umjetničkim, štoviše, upravo se romanom obračunao s vlastitim pravaštvom. Riječ je o Ksaveru Šandoru Gjalskome (1854-1935), rasnom novelistu, ali i autoru s nekoliko društvenih i povijesnih romana. Značajke njegove novelistike nalaze se i u romanima, npr. potisnuta fabula, slikovitost i lirizacija, npr. *U novom dvoru* (Vienac, 1885), kao svojevrstome pandanu Turgenjevljevih *Lovčevih zapisa*, ili u romanu *Na rođenoj grudi* (1890) s postupkom ambijentalnoga portretiranja likova.

Međutim, najznačajnija strana Gjalskijevih romana njihova je intelektualizacija, tj. stavljanje u središte likova intelektualaca čija su uvjerenja i stavovi dovedeni u pitanje. Tako teološki pitomac Janko Borislavić u istoimenom romanu (Vienac, 1887), koji se prema autorovim riječima dotiče “faustovskog problema zahađajući kod toga za tragovima naše hrvatske duše”, pokoleban u svojoj vjeri, traži odgovore u znanosti te stradava na kraju od lektire, a u *Radmiloviću* (Vienac, 1894) mladi umjetnik pada kao žrtva domaćih neprilika.

Najboljim Gjalskijevim romanom, međutim, smatra se “svagdašnja povijest iz hrvatskog života” *U noći* (Vienac, 1886), s likom

intelektualca Petra Krešimira Kačića koji izdaje vlastite mladenačke ideale. Riječ je o političkome romanu s mračnom slikom hrvatskog društva u kome cvatu nemoral, korupcija, karijerizam i beskrupuloznost, a ujedno je i autorov obračun s tadašnjom pravaškom politikom. U povijesnim romanima *Osvit* (1892) i *Za materinsku riječ* (1906) Gjalski je u osnovi slijedio šenoinski tip pripovijedanja.

U regionalističku kartu hrvatskog realizma upisao se i jedan Slavonac – Josip Kozarac (1858-1906), koji je uveo nove teme i nove tendencije. Njegovi *Mrtvi kapitali* (1889) literarna su projekcija nove gospodarske obnove koja bi se trebala temeljiti na kultu rada, na novom odnosu prema djedovskoj zemlji i na moralnoj obnovi čovjeka, a polazi od teorija A. Smitha, J. S. Milla i Ch. Darwina te od Rousseauova ideala o povratku prirodi i zemlji. Roman *Među svjetlom i tminom* (1891) kritika je Khuen-Héderváryjeva činovničkog aparata i demaskiranje mehanizama vlasti koji u gramzivosti za slavom, novcem i karijerom najozbiljnije urušavaju moralni sustav hrvatskog društva. Treći Kozarčev roman *Živi kapitali* (1903) ostao je nedovršen, ali je i on usmjeren na društveno-gospodarske probleme slavonske sredine.

No, najrealističniji naš pripovjedač, koji se najviše približio europskim realistima, dolazi iz Primorja. Riječ je o Vjenceslavu Novaku (1859-1905), piscu koji je prvi literarno tematizirao malograđanski mentalitet, njegov nastanak i posljedice. Novak stvara tipične romane likova s problematičnim “junacima” koji su u sukobu s okolicom i sa samim sobom. Takvi su *Pavao Šegota* (1888) i *Tito Dorčić* (1906), likovi naturalistički koncipirani, čije sudbine pokazuju da čovjek ne može protiv svoje prirode, tj. da je biološki predodređen: Pavao Šegota stradava kao žrtva kobne žene, a nesuđeni glazbenik Tito Dorčić ne uspijeva prekinuti porodičnu tradiciju ribara. U *Dva svijeta* (1901), romanu o umjetniku, “hrvatski Mozart” Amadej Zlatanić nije rođen u obitelji glazbenika i nije rođeni talent, pa na kraju poludi kao žrtva malograđanske sredine koja ga nije shvaćala. U *Zaprekama* (1905)

tematizira se intrigantan problem svećenikova ljubavnog života, zapravo grozničavu borbu između intelekta i nagona.

Najbolji Novakov roman ujedno je prema ocjenama kritike i historiografije i najbolji roman hrvatskoga realizma. Riječ je o *Posljednjim Stipančićima* (1899), romanu u kojemu se preko intimnih biografija članova jedne senjske patricijske obitelji daje naličje građanskog morala i strogoga patrijarhalnog odgoja, što u konačnici ilustrira raspad i nestanak jedne društvene klase. Svaki član obitelji (otac i sin, majka i kći) pred stavljaju jedan stupanj i jedan oblik klasnog propadanja. Nakon Kazalijeve Zlatke lik Lucije Stipančić najkompleksniji je i najrazrađeniji ženski lik hrvatske književnosti 19. stoljeća (D. Prohaska).

Osim spomenute Macunove rasprave u Nevenu 1852. u kojoj se prvi put na hrvatskome pokušava osmisliti nova književna vrsta, tijekom realizma pojavilo se više tekstova koji se bave teorijom i poviješću romana. Bio je to poseban znak statusa koji je roman u međuvremenu zadobio. Tako u Viencu 1871. Franjo Ciraki daje pregled i tipologiju romana (povijesni, socijalni, obiteljski i putni/etnografski, odnosno ozbiljni i šaljivi), a izvjesni A. P. u Hrvatskome svjetozoru 1878. tvrdi kako roman ne pripada epskome rodu te razlikuje “historički” od “suvremenog” romana. Potom je sa stranica Hrvatske vile 1883. potekla prva polemika o romanu, koja se pretvorila u polemiku i o tipu našega realizma. Polemiku je potaknuo Kumičićev članak *O romanu* u kojemu se njegov autor zalagao za naturalizam. Među onima koji su reagirali bio je i Josip Pasarić s člankom *Moderni roman* (Vienac, 1886) koji je bio najopsežniji i najkonzistentniji spis o romanu u 19. st. s elementima njegove kanonizacije. Polemika je pokazala da je roman u hrvatskoj kulturi postao važna književna vrsta i ujedno glavni tumač stanja i težnji modernog čovjeka.

Kraj 19. i prijelaz u 20. stoljeće pokazat će da je hrvatski roman dosegnuo žanrovski standard, da može računati na vlastitu publiku te da je zreo da podijeli iskustvo s europskim romanom (K. Nemeč). Baš kao i u ostalim europskim literaturama i hrvatski je roman raspolagao novim temama i novim pripovjednim tehni-

kama, pa su anegdotalnost i didaktičnost pali u drugi plan, a u prvi su izbili likovi psihološki profiliranih pojedinaca, s njima problemi i preokupacije modernog čovjeka. Ukratko, “roman postade drugom polovinom prošlog vijeka glavni i dominantni oblik književni, pravi epos moderni, apsorbirajući u slobodu svog oblika sve literarne druge vrste” (A. G. Matoš). Napokon, i u moderni će roman zadržati svoje poželjno mjesto, a on će se, s druge strane, pokazati posve otvorenim za modernizam i njegova načela artizma, stilskog pluralizma i esteticizma te će zajedno s ostalim oblicima pridonijeti inovativnosti naše moderne te odgovoriti težnjama, ukusu i potrebama novog doba.

Naziralo se to već u Kovačićevoj *Registraturi* i u Novakovim romanima, a naročito u novelistici mladoga A. G. Matoša i Janka Leskovara (1861-1949), pa onda i u Leskovarovim kratkim romanima *Propali dvori* (1896) i *Sjene ljubavi* (1898) s dekadentnim likovima, naročito pak u romanima Milutina Cihlara Nehajeva (1880-1931) i Ivana Kozarca (1885-1910). Naime, Cihlarov *Bijeg* (1909) fokusiran je na karakter svoga glavnog lika, na njegova razmišljanja, sjećanja i autoanalizu postupaka i reakcija na stvarnost u kojoj se teško snalazi i pred kojom se na kraju povlači svjestan da nije svemu kriva sredina nego i vlastita malodušnost:

... čini mi se da sam ja uvijek bježao od života i od ljudi. Nikad se nisam opro – uvijek sam se maknuo u stranu. A kad sam došao u dodir s ovim životom naših ljudi, životom u bijedi i u sitnim prilikama, bježao sam od njih. Bježao sam i od sebe, ne hoteći vidjeti kako propadam...

Bijegom je zapravo nastavljen proces defabulacije romana koji je Gjalski bio otpočeo. Nehajev se pokazao inovativnim i u svome povijesnom romanu *Vuci* (1928), jer se u prikazu sudbine Krste Frankopana udaljio od dotadašnjega monumentalističkog poimanja povijesti te približio realističkoj romansiranoj biografiji.

Kozarčev roman *Đuka Begović* (1909) funkcionira kao prava psihološka studija jednoga mentaliteta sublimiranoga u liku slavenskoga lole i bečara kojega strasti odvede u fatalizam i egzisten-

cijalnu osamljenost. Opsesije erotskim strastima okidači su i u romanu *Laž* (1905) Rudolfa Kolarića Kišura, dok se Fran Galović u *Začaranom ogledalu* (1913) okrenuo oniričkim prostorima, halucinantnim vizijama i slobodnom bilježenju slika podsvijesti.

Napokon, valja spomenuti najradikalnijega inovatora i u tadašnjem romanu Janka Polića Kamova. Iako napisana 1906-09., a objavljena tek 1957., pa nije mogla neposredno utjecati na žanrovsku sliku svoga doba, Kamovljeva *Isušena kaljuža* svojim disperzivnim govorom, digresijama, patosom i neredom radikalni je romaneskni eksperiment. Njime je njegov autor svjesno išao za tim da opstruira dotadašnju pripovjednu praksu te suprotstavi po svaku cijenu nešto novo kako je to, uostalom, činio u lirici i drami.

Međutim, glavna matica romana hrvatske moderne živjela je ipak u skladu s onim tipom naracije koju je bio trasirao još August Šenoa, a nastavili je naši realisti. Nije riječ samo o Dinku Šimunoviću (1873-1933) i njegovu *Tuđincu* (1911), koji se pojavio iste godine kada mladi modernisti otkrivaju Kovačićevu *Registraturu*, već i o prvim romanima Viktora Cara Emina (1870-1963) (*Pusto ognjište*, 1900. i *Iza plime*, 1913) te o romanima Josipa Kosora (1879-1961) (*Rasap*, 1906, *Radnici*, 1906, *Razvrat*, 1923) koji su odreda na tragu 19-stoljetnoga proznog realizma. Novi poticaj sada dolazi iz tiskarske industrije i novinstva koji su početkom 20. stoljeća u ekspanziji, pa se nakladnici specijaliziraju za poseban tip tzv. zabavnog štiva koje se širilo u obliku specijalnih sveščića s vrlo visokim nakladama. Podilazeći ukusima širih čitateljskih slojeva, pojavljuju se pseudopovijesni, kriminalistički i avanturističko-pustolovni romani.

Tako će veliku popularnost uživati Velimir Deželić st. (1864-1941) sa svojim romanima iz hrvatske povijesti prožetim patriotizmom i kršćanskim načelima (*U buri i oluji*, 1902. i dr.), a u stopu ga je pratio Milutin Mayer (1874-1958) (*Dolazak Hrvata*, 1908, i dr.). Međutim, nitko se nije uspio ni približiti popularnosti Marije Jurić Zagorke (1873-1957) koja se nakon socijalno-kri-

tičkog romana *Vladko Šaretić* (1903) i prvoga hrvatskog kriminalističkog romana *Kneginja iz Petrinjske ulice* (1910) proslavila pseudopovijesnim romanima. Njihova su glavna obilježja također snažno domoljublje te protunjemačka i protumađarska tendencija, a bili su tiskani u nastavcima po novinama ili su izlazili u obliku tzv. sveščića (*Kneginja iz Petrinjske ulice*, 1910-12, *Grička vještica*, 1912-14, *Republikanci*, 1914-16. i dr.).

Napokon, na samome izmaku naše moderne pojavio se i prvi hrvatski dječji roman *Čudnovate zgone šegrta Hlapića* (1913) Ivane Brlić-Mažuranić (1874-1938). Riječ je ne samo o tipu pustolovnoga kratkog realističkog romana koji je otvorio novu stranicu nacionalne literature, već o još jednoj ženi autorici. Iako će proći mnogo književnih naraštaja u kojima će dominirati muški pisci, istodobna pojava dviju važnih autorica kao što su Marija Jurić Zagorka i Ivana Brlić-Mažuranić pokazat će se indikativnim i važnom signalom za procese koji će svoju interpretaciju dočekati tek krajem 20. stoljeća unutar nove društvene i literarne paradigme. Uostalom, upravo je tih godina i jedna žena, Selma Lagerlöf, dobila Nobelovu nagradu za književnost!

Moderna je definitivno zaključila prvo i po mnogo čemu važno razdoblje u razvoju hrvatskog romana. U njemu je roman prošao put u kojemu se novi književni oblik tražio, u isto vrijeme osvajao teme, pripovjedne postupke, medije i publiku. Sve to uspio je u relativno kratkome razdoblju od ilirskoga do modernističkog pokreta držeći se u osnovi dvaju tipova: povijesnoga i društvenog romana. S prijelazom u novo stoljeće hrvatski se roman počeo oslobađati preporodne matrice koja je i od romana tražila da bude pragmatičan, tj. da ispuni posve određene političke i socijalne zadaće koje su izvirale iz potrebe artikulacije i afirmacije nacionalnoga identiteta. Dijeleći iskustva europske proze, s modernom se hrvatski roman žanrovski raslojava, tematski fokusira na modernog čovjeka, njegova stanja i raspoloženja. Na planu izraza pokazuje znakove slabljenja jake priče s jakim likovima za volju sve relaksiranijeg pripovijedanja koje popunjavaju digresije,

analize, opisi, asocijacije i reminiscencije sve slabijih, nerijetko i suvišnih, modernome životu neprilagođenih likova.

PUTOPIS

U žanrovskom sustavu hrvatske proze 19. stoljeća, osim novele i romana te njihovih derivata, svoje su mjesto zauzimali putopis i biografija, rubno još i autobiografija i memoaristika te esej i feljton. Svi ovi pojmovi imaju neka opća i posebna značenja, a načelno ih karakterizira stupanj mimetičnosti, tj. odnos prema stvarnosti i tekstualne indicije koje na to upućuju. Zato se svi ovi oblici nerijetko pokušavaju svesti pod nefikcionalne, čime se implicira da su novela i roman, a od 20. st. njima će se pridružiti i kratka priča, fikcionalni žanrovi, što – upozorili smo u uvodu – nije ni lako niti uvijek jednostavno razlikovati.

Već smo neke od tih pojmova koristili, pa smo tako uz Zoranićeve *Planine* kazali da imaju značajke putopisnog diskursa, baš kao što u tome ključu možemo čitati Hektorovićevo *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, a pogotovu latinsku prozu Antuna i Fausta Vrančića. Putopisnoga je karaktera latinski spis *Dialogus Verancii cum fratre suo Michaele* (*Razgovor Vrančića s bratom Mihovilom*, 1553), koji Antunov nećak i biograf Faust naziva *Razgovor Antuna Vrančića o njegovu carigradskom putovanju i poslanstvu* (*De itinere et legatione sua Constantinopolitana Antonii Verantii Dialogus*). Takva je i latinska autobiografija Bartola Kašića *Vita Bartholomaei Cassii Dalmatae ab ipsomet conscripta, et dono data a P. Raph aele Prodanello Ragusino P. Raphaeli Tudisio, ex sorore filio* (*Autobiografija Bartola Kašića Dalmatinca koju je Dubrovčanin Rafael Prodanelo darovao svojem nećaku Rafaelu Tudiševiću*), koja je objavljena tek 1987., i to pod naslovom *Putovanja južnoslavenskim zemljama*, dakle kao putopis.

Iz istoga je stoljeća i deset putopisnih knjiga turskog putopisca E. Čelebija (1611-82), koji je, između ostalih, opisao i bosanske i hrvatske krajeve kroz koje je proputovao, baš kao što je to na